

O MOŽNOSTIH RAZVOJA KULTURNEGA TURIZMA V BRDIH

DANILA ZULJAN KUMAR
 Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša
 DZuljan@zrc-sazu.si

TANJA GOMIRŠEK
 Goriški muzej, Grad Dobrovo
 tanja.gomiršek@goriskimuzej.si

Izvleček: Prispevek na kratko predstavlja osebno razmišljanje avtoric prispevka o stanju na področju turizma v Brdih danes ter prinaša nekaj predlogov o njegovem nadaljnjem razvoju predvsem na področju kulturnega turizma, temelječega na pripovedovanju zgodb.

Ključne besede: Brda, turizem, kulturni turizem

Stanje razvoja turizma v Brdih danes

Brda so v zadnjih dvajsetih, petindvajsetih letih na turističnem področju naredila veliko.¹ Ko sem [prva navedena] konec 80. in v začetku 90. let 20. stoletja študirala v Ljubljani, sem ob odgovoru na vprašanje, od kod sem, pogosto poslušala izjave kot: »O, to je pa daleč.« Poznana je bila Medana zaradi šolskih ekskurzij na Gradnikovo domačijo in to je bilo vse, kar so moji vrstniki poznali o Brdih. Ko danes odgovarjam na taisto vprašanje, so izjave nekako takšne: »Tam je tako

lepo,« »Bil sem v Biljani,« »Poznam vinarja iz Kozane,« »Šli smo po krajih, kjer so snemali *Žlahtno storjo*,«² »Kje je v Brdih Slapnik, kjer naj bi snemali resničnostni šov?« Če bo razvoj šel naprej v takem tempu, potem bo Slapnik, ki danes predstavlja le kup hudo načetih hiš, toda v katerem je vseeno še lepo viden briško-beneški arhitekturni slog, v katerem so bile v preteklosti grajene vse briške vasi (s strnjenimi ulicami, imenovanimi *gase*), morda res obnovljen v istem slogu in ga bodo Brda lahko tržila enako, kot danes tržijo vas Šmartno.

Kot dobra se je izkazala odločitev Občine Brda, ki je pred leti začela Brda kot sredozem-

¹ V času, ko tole piševa, je Občina Brda pridobila zlati znak Slovenia Green Destination. Na svoji spletni strani je zapisala: »Destinacija se je Zeleni shemi slovenskega turizma priključila leta 2015, jeseni 2016 pa izpolnila pogoje za srebrni znak Slovenia Green Destination. V zadnjih treh letih je destinacija veliko truda vložila v trajnosti razvoj, predvsem v širitev ponudbe čez vse leto, zmanjševanju turističnega pritiska na najbolj obiskane turistične točke in naravo, v spodbujanje mehke mobilnosti in ločevanja odpadkov ter spodbujanje ponudnikov k vključitvi v mednarodne trajnostne sheme. Aktivnosti na vseh frontah trajnostnega razvoja so pripomogle, da je destinacija ob ponovnem ocenjevanju stopila stopničko višje in pridobila zlati znak« (Spletni vir 1).

² *Ena žlahtna storja* je slovenska romantična komedija v nadaljevanjih produkcijske hiše Mangart, ki je bila na sporedu na POP TV tri sezone od leta 2015 naprej in so jo snemali predvsem v medanskem zaselku Gredič (Bri- ci rečemo v Grediču in ne na Grediču, kot se je uveljavilo v medijih glede na rabo v nadaljevanki), v Biljani in Snežehah. Z najinega stališča kot avtohtonih Brik so bili izjemno dragoceni predvsem panoramski posnetki Brd v vseh letnih časih, posneti z dronom, ki so tudi nam Bricem prinesli nove, še nevidene poglede na Brda.

sko pokrajino na robu slovenskega in slovanškega sveta oglaševati najprej na avstrijskem Koroškem, potem pa po celotnem avstrijskem območju, pri čemer je najprej vzpostavila sodelovanje z občinami s slovenskim prebivalstvom (Globasnica, Pliberk, Velikovec, potem pa tudi z Mestnima občinama Beljak in Celovec) (Spletni vir 2). Danes je v Brdih videti veliko avtomobilov z avstrijskimi kot tudi nemškimi registrskimi tablicami. Tisti, ki razpolagajo s prenočitvenimi kapacitetami, ugotavljajo, da narašča število Hrvatov, Belgijcev, Nizozemcev, Francozov, Švicarjev, Izraelcev, tudi Američanov, Kitajcev idr., ob seveda že stalnih italijanskih gostih (gl. tudi Spletni vir 3).

Poleg enološkega in gastronomskega turizma se tu vedno bolj razvijata tudi festivalsko dogajanje,³ pohodništvo⁴ in kolesarstvo. Tudi ponudba kulturnih dogodkov je bogata in raznolika.⁵ Velik korak v razvoju Brd bo prispeval tudi vpis pokrajine na Unescov se-

Dimnik na kolonski hiši v Višnjeviku leta 1958 (Karel Plestenjak, fototeka Goriškega muzeja).

znam kulturne dediščine, za katerega dokumentacijo skupaj pripravljajo Občina Brda na slovenski strani ter občine Dolenje (Dolegna), Koprivno (Capriva), Fara ob Soči (Fara d'Isonzo), Moš (Mossa), Šlovrenc ob Soči (San Lorenzo Isontino), Krmin (Cormons), Števerjan (San Floriano-Števerjan) in Gorica (Gorizia) na italijanski strani.

Vizija razvoja kulturnega turizma v prihodnje

Glede na ponudbo in cene so Brda usmerjena v višji srednji in visoki razred turistov (prim. Spletni vir 7). Odločitev je prava, saj si masovnega turizma v Brdih niti ne želimo. Kljub zgoraj navedenim dosežkom se nama zdi, da Brici potrebujemo razmislek, kako naprej, kaj si želimo obiskovalcu Brd še ponuditi, da ga zadržimo več kot le dva ali tri dni in ne da bi vmes skočil do Pirana, Benetk ali Bleda. Tu puščava ob strani infrastrukturno plat razvoja in se osredotočava predvsem na vsebinska vprašanja. Poleg nadstandardne ponudbe prenočišč ter vsega, kar Brda danes že ponujajo, misliva, da moramo gostu ponuditi nekaj, kar je našega in je vendar obiskovalcu neznano. To pa je – po najinem mne-

³ Kot kaže, uspeva Zavodu za turizem, kulturo, mlade in šport (dalje ZTKMŠ) voditi dejavnosti v Vili Vipolže uravnoteženo. Poleg profitnih komercialnih dogodkov (poslovni turizem in poroke), iz katerih se Vila Vipolže financira, je bera umetniških, neprofitnih kulturnih dogodkov, ki se v njej prirejajo, raznolika in bogata. Omeniti gre npr. Festival renesančne glasbe Flores Musicae ter festival Sanje v Medani, ki potekata tudi v Vili Vipolže, ter Brda contemporary music festival, ki je posvečen džezu in improvizacijski glasbi ter ga vodi Bric in nagradjenec Prešernovega sklada Zlatko Kaučič, Gradnikove večere, otroške predstave s skupnim naslovom Miškina potepanja po Vili, predstavitev knjig, razstave, gledališke, filmske in operne predstave. Gl. Vila Vipolže: koledar dogodkov (Spletni vir 4).

⁴ Občina Brda je v zadnjih letih vzpostavila več pohodnih poti, tj. sklop več poti s skupnim imenom Poti češnjavega cveta, Gradnikovo učno pot ter eno od etap pohodne poti Alpe Adria (Spletni vir 5).

⁵ Poleg finančne podpore gre tu omeniti tudi to, da je namjem Viteške dvorane gradu Dobrovo ali Vile Vipolže za domača društva brezplačen. Enako tudi za posameznike, ki organizirajo kulturne dogodke, povezane z Brdi. Prva od obeh avtoric prispevka sem se pogovarjala z več predstavniki kulturnih društev iz drugih slovenskih občin in vtis je, da manjše občine bolj skrbijo za kulturna društva kot velike.

Razgibana pokrajina Goriških Brd s kulturnimi terasami in vasmi na vrhu slemen (arhiv ZTKMŠ Brda, foto: Damijan Simič - Zoso Foto).

nju – intimen vpogled v naše življenje, naše delo, naše vrednote in naše sanje. Če stopiva na gledišče sodobne kultivirane turistke – ta svoj odklop od vsakodnevnih obveznosti na dopustu želi zapolniti z vsebinami, ki človeku dajo misliti, mu razširijo obzorja vedenja, hkrati pa prinašajo spodbudna sporočila o preživetju neke skupnosti, ki se je morala skozi zgodovino vedno zanesti nase, na svoje sposobnosti in je hkrati ohranjala spoštovanje do narave, čeprav jo je vseskozi kultivirala –, je prikaz življenja skozi zgodovino Brd dobra odločitev. Kajti življenje v Brdih je dejansko posebno. Prva navedena avtorica sem se tega zavedela, ko sem se zaradi študija preselila v Ljubljano. V študentski družbi sem tako enkrat omenila, kako sem nesla trgačem kosilo v naš vinograd v Italijo in kako sem se bala, da bo italijanski *financar* kompliciral, ker sem hotela skozi mejni prehod Ceglo, skozi katerega smo lahko prehajali le z dvolastniškimi propustnicami, jaz pa sem imela to pretečeno. Študentje iz drugih delov Slovenije so se samo čudili, kako pri nas pre-

hajamo mejo. Takrat me je zadelo spoznanje, da je briško življenje v slovenskem merilu res posebno. Ne samo, da smo poleg potnih listov poznali propustnice, tisti, ki smo imeli zemljo v Italiji (tudi to je nekaj posebnega), smo poznali še dvolastniško propustnico, s katero smo lahko prehajali mejo le na določenih t. i. kmečkih mejnih prehodih.

Kaj si želimo obiskovalcu še prikazati? Starejši Brici radi povedo, da se kmet pri vsaki trti na leto ustavi devetnajstkrat (!). Želiva, si, da bi posneli film, ki bi v vsej svoji razsežnosti prikazal sožitje briškega kmeta s trto, njuno medsebojno povezanost, predanost briškega človeka svoji zemlji. Film naj bo osnovan na pripovedih kmetov, tako starejših kot mladih, saj oboji s svojim aktivnim delom ustvarjajo pokrajino, ki jo lahko vidimo na sodobnih z droni posnetih razgledih Brd. Briška terasirana pokrajina je nekaj, kar človeku ob obisku Brd takoj pade v oči. Zakaj ne bi našim obiskovalcem predstavili, kako je moral človek zaradi močne erozije sicer trde flišnate, a zelo rodovitne zemlje najti način,

kako to zadržati? V svetu poznamo predvsem terase, na katerih se gojijo monokulture (npr. riževe terase), briška terasa pa je izrazito večkulturna. Na njej najdemo trto, sadje, oljko, vrbo, katere veje so bile v preteklosti izjemnega pomena za privezovanje mladih poganjkov trte. Kot je nekoč rekel Bruno Podveršič, kateremu gredo velike zasluge za vnovično uvajanje oljk in oljčnikov v Brdih, je briška kmetija izrazito mediteranska, na njej najdemo širok izbor sadja, od prvih česenj v začetku maja do kostanja v novembru. Vse to je znal kmet dobro izkoristiti, da je preživel. In to, se nama zdi, bo turista zanimalo.

Druga stvar, ki bo turista zanimala, je naša obmejnost. In čeprav smo Brici obmejni, nismo nikoli bili (o-)/zamejeni. Starejši ljudje so nama pripovedovali, kako so vsi govorili furlansko in tudi Furlani, s katerimi so trgovali, so znali slovensko. Kar ni tako običajno na romansko-slovanski meji, toda oba naroda sta bila ekonomsko soodvisna in če je nekaj v tvojem ekonomskem interesu, se boš pač potrudil.

Sabotinska ali t. i. osimska cesta je primer ceste, ki je speljana po ozemlju druge države, kar morda z današnje perspektive ni nekaj posebnega, toda če vemo, da je bila zasnovana konec 70. let 20. stoletja, torej še v času, ko je bila meja med Vzhodno in Zahodno Evropo še kako živa, potem razumemo, da je bila že ideja o taki cesti res nekaj neobičajnega.

Za turiste bo zanimivo tudi, kako je bila dejansko meja propustna, čeprav so bili cariniki in miličniki na njej zelo strogi. Konec koncev prva navedena Nove Gorice v ranih otroških letih sploh nisem poznala, saj smo vse nakupe opravljali v Krminu in Čedadu. V Novi Gorici sem bila prvič, ko smo šli kupit šolsko haljico, to pomeni pri sedmih letih. To je del naše zgodovine, o katerem bi turistom morali pripovedovati. Pripovedovanje zgodb (story-telling) namreč postaja vedno pomembnejši del turistične ponudbe.

Način, kako obiskovalcem predstaviti sebe in svoje življenje, je po najinem mnenju vzpostavitev sodobnega multimedijskega muzeja, pri čemer je poudarek na pridevniku sodobnega. Muzej si namreč še vedno predstavljamo kot vitrine s predmeti in table z napisi. Morda bi bil boljši izraz center. Taki centri po svetu že dolgo obstajajo, nam najbližji je Slovensko multimedijsko okno (SMO), ki so ga zasnovali Slovenci v Špetru v Benečiji. Center prikazuje kulturno krajino od Julijskih Alp do morja, od Mangarta do Tržaškega zaliva in se uvršča med nove oblike tematskih in pokrajinskih muzejev, ki ne slonijo več na zbiranju predmetov, temveč na pripovedi.⁶ Zastavljen je kot aktiven, dinamičen, prijazen in spodbuden prostor, kjer se skozi značilne vidike krajevne kulture razvija pripoved o teh krajih. V tem prostoru se prepletata umetniško eksperimentiranje in razsežnost spomina, obiskovalcu muzej ponuja interaktivna popotovanja in multimedialne freske krajine, ki je skupek ljudi in krajev, zgodb in spominov in ki vzbuja dražljaje in razmišljanja. Skozi pripoved prepoznavamo krajino, jo lahko poslušamo in ugotavljamo, kako je jezik povezovalc mnogih kulturnih variant, mikrokozmosov, ki prekipujejo od zgodb (Spletni vir 8). Snovalci muzeja so življenje Slovencev na tem območju prikazali ne kot trpljenje, muke, strah (čeprav dejansko je bil to del življenja), ampak kot umečnost preživetja kljub težkim razmeram. To pa je nekaj, kar zanima nas vse, kako preživeti in osmisлити naše bivanje ne glede na razmere v družbi. V tem smislu se nama Brda z vsemi resničnimi! (ne izmišljenimi) zgodbami iz svoje zgodovine zdijo odlično izhodišče

⁶ SMO (Slovensko multimedialno okno – Finestra multimediale slovena) je muzej v Špetru v Beneški Sloveniji, ki je bil narejen v okviru strateškega projekta JEZIK/LINGUA, financiranega v okviru Programa čezmejnega sodelovanja Slovenija-Italija 2007–2013 iz sredstev Evropskega sklada za regionalni razvoj in nacionalnih sredstev.

za razvoj kulturnega turizma na temelju pripovedovanja zgodb – katerih cilj je sodobnemu človeku pokazati pot naprej na izkušnjah preteklih rodov. Lep primer je npr. tudi Nordijski center v Planici (Spletni vir 9). Del dejavnosti je za obiskovalca brezplačen, del pa plačljiv. Sam se odločaš, ali si boš ogledal proste vsebine ali pa izbral tudi plačljive in katere. Podobno bi morali, seveda s primernimi vsebinami, vezanimi na naše območje, načrtovati tudi v Brdih. Predlagava, da bi tak center postavili na Dobrovem, ki je dejansko središče Brd. Ena od možnosti je v okviru grajskega kompleksa, ki bi poleg temeljite obnove potreboval povezavo vseh vsebin, ki se tu nakazujejo v prihodnosti.

Brda bi bilo potrebno na nek način povezati tudi z več muzejskimi zbirkami. Povsem skrita je še hiša v lasti Darinke Sirk v zaselku *Frlanšče* v Krasnem. Gre za popolnoma ohranjeno staro briško kolonsko hišo s talnim ognjiščem *in situ*. Poleg te stoji še ena zapuščena hiša, ki bi jo lahko preuredili v sodobni del etnološkega muzeja z recepcijo in sanitarijami za obiskovalce. Zaradi specifik v briški materialni kulturi bi predlagali organizacijo tudi drugih razpršenih etnoloških zbirk. Poleg gradu Dobrovo je tako možno razširiti muzejsko ponudbo v prostorih, ki jih ima danes mladinski klub Strelišče, saj so za take namene odprli Mladinski center v t. i. Štalonih (Spletni vir 10). Tu bi lahko razstavili in predstavili del zasebne zbirke tekstila Darinke Sirk, ki obsega okoli 1000 kosov. V Šmartnem je že na ogled t. i. *briška hiša*, ki je bila leta 2003 obnovljena (Spletni vir 11). V njej je bila sprva predstavljena razstava o arhitekturni zasnovi briških hiš (Briška hiša 2015). V letu 2019 pa je bila dopolnjena z muzejskimi predmeti. Poleg te bi kazalo v Šmartnem odpreti še kakšno zbirko. V okroglem obrambnem stolpu predlagava predstavitev razstave o meji v zgodovini. V pritličju praznega šmartenskega župnišča bi lahko uredili sakralni muzej Brd. Vsa župni-

šča hranijo med drugim tudi dragocene plastike iz različnih obdobij pa tudi neuporabno cerkveno opremo. Glavno parkirišče pri vходу v Šmartno, imenovano *Padrate*, stoji na visokih stebrih, pod katerimi je velik in visok prostor. Tu bi lahko predstavili agrarno zgodovino Brd z večjim pa tudi manjšim obdelovalnim orodjem, kot so vozovi, brane, plugi, koši, *žbrenčlje* idr.

Poseben in za ogled praktično še neizkoriščen kraj je Kojsko. Tu bi bilo lepo povezati skrite zaklade v župnijski cerkvi, glavni oltar, slike Sebastijana de Vite (Šerbelj 1999: 135–155) ter še zlasti sedanjo zakristijo, ki je pravzaprav lep, a neurejen in neobnovljen gotski prezbiterij. V eni od sob nekdanjega gradu v Kojskem bi lahko uredili spominsko sobo Srečka Kumarja in le-to navezali na predstavitev aleksandrink ter drugih načinov preživetja briških družin v preteklosti. Za večino obiskovalcev Brd je za ogled nedostopen najstarejši gotski krilni oltar iz leta 1515, ki stoji v cerkvi Svetega križa nad Kojskim (Peskar 2016: 35–50). Cerkev bi morala biti tako kot tista v Hrastovljah odprta za ogled. V tem primeru bi turist v Kojskem za ogled potreboval najmanj en dopoldan, če ne cel dan. Zaradi organizacijskih zapletov, zlasti osebja, bi določene zbirke imele prosti vstop na račun povišanja turistične takse ali pa bi uredili elektronski dostop s centralno prodajo kart.

Če dajemo poudarek posameznim gostom in njihovim individualnim obiskom in izkušnjam, bi se lahko pred posamezne cerkve⁷ – ki zaradi lege⁸ ne morejo biti tako kot cerkvi v Medani in Šmartnem čez dan odprte –, postavilo informacijske table s fo-

⁷ Marsikatera cerkev je pravi umetnostnozgodovinski biser. Naj med drugim omeniva freske v cerkvi sv. Andreja v Vrhovlju pri Kožbani, Mušičev križev pot v Gradnem, gotski prezbiterij in novo odkrite freske v Biljani (Premrl 2011) idr.

⁸ Nekatero cerkve ležijo izven naselij, kar pomeni nevarnost vandalizma ali kraj.

tografijami in osnovnimi informacijami. Za zahtevnejše obiskovalce bi na tablah postavili povezave na spletne strani, kjer lahko posegajo po razširjenih vsebinah ali celo virtualnem prehodu po notranjosti zaprte zgradbe. Enako bi uredili tudi informacije v posameznih vaseh. Primer dobre prakse je Šmartno, kjer so bile s projektnimi sredstvi po vasi postavljene večjezične informativne table. Podobno bi kazalo urediti tudi v drugih briških vaseh. Na izhodišču bi bila tabla z osnovnimi podatki in zemljevidom, kje se v vasi nahaja zanimiva točka. V nadaljevanju pa bi podobne table postavili še pri posameznih točkah. S tem bi si turisti lahko samostojno ogledali Brda in se glede na želje in zahteve poučili o zanimivosti krajev, v katerih se nahajajo. Take zanimive točke so bile že evidentirane s projektom PHARE leta 2000. Enako bi kazalo opremiti pohodne poti. Z imeni starih briških sort češenj so opremljene danes urejene pešpoti, ki pa turistom razen eksotičnega imena ne povedo ničesar. Dodati bi jim morali fotografije in opise imenovanih sort iz knjige Zorana in Gregorja Božiča (Božič 2013). Brda lahko prepredemo tudi z novimi potmi, vezanimi na našo kulturno dediščino. Kot osnovo lahko vzamemo recimo zgodovinske pripovedke, že zbrane v publikaciji *Zlata koza pod razvalinami* (2008) in povežemo ruševine ali zgolj lokacije vseh nekdanjih gradov, ki so zaradi meje stali v Brdih od srednjega veka dalje.

Pogosto slišimo, da Brda v arhitekturnem pogledu »niso več to, kar so bila v preteklosti«. Tudi arhitektura je vitalen in spreminjajoč se element kulturne dediščine. Na splošno ugotavljamo, da se je s popotresno obnovo izgubil marsikateri za Brda tipični arhitekturni element, kot sta npr. *žbatafur* (spahnjenica) in *ganjk* (leseni balkon). Nekatere turistične kmetije že ponujajo sobe in apartmaje v stavbah, ki jih krasijo elementi briške arhitekturne dediščine (Spletna vira 12, 13). V Šmartnem so na posameznih hi-

šah postavljeni panoji, ki kažejo posamezne stavbe leta 1953, da jih lahko primerjamo s trenutnim stanjem. Zelo zanimiv se nama zdi predlog Darinke Sirk, da bi na gričku na Vrhovlju postavili apartmajsko naselje, ki bi ga sestavljale majhne hišice, oblikovane tako, kot so bile briške hiše v preteklosti, a hkrati z vsem udobjem, ki ga nudi sodobni način gradnje. Vsaka hišica bi imela drugačen dimnik, ki bi ga oblikovali po skicah, narejenih leta 1953 v okviru raziskovalne t. i. Orlove ekipe (Sosič 1992: 366–367). Taki projekti prispevajo k revalorizaciji in dvigu zavesti o vrednosti tradicionalne stavbne dediščine.

Brda se s svojimi posebnostmi in že raziskanim bogastvom kulturne in zgodovinske dediščine lahko na različnih ravneh povežejo v zanimivo in privlačno turistično destinacijo. Kulturni turizem je eden od še ne dovolj izkoriščenih segmentov te destinacije. Marsikateri od predlogov ne zahteva večjih investicij in ga je mogoče izvesti z malo truda. Pogosto imava vtis, da so turisti, ki prihajajo v Brda, tisti, ki so prepoznali vrednost in pomen naše dediščine, morda še pred nami samimi. Da se je del kulturne dediščine ohranil, se moramo zahvaliti tistim redkim Bricem, ki so bogastvo naše preteklosti ohranjali ne glede na v vsakem obdobju nove »modne« težnje. Šele v zadnjem (morda petnajstletnem) obdobju se je namreč spremenil trend razvoja v prid ohranjanja tradicionalne arhitekture, starih sadnih in trtnih sort ter lokalne kulinarike. To je razveseljivo, saj kaže na dejstvo, da Brici ozaveščamo svojo identiteto, postajamo ponosni na svoje korenine in to želimo deliti s tistimi, ki nas obiščejo, zato svojo bogato dediščino uspešno vpletamo v mozaik turistične ponudbe.

VIRI IN LITERATURA

Literatura:

Božič, Z., Božič, G., Gumzi, M. 2013: *Stare sadne sorte na Goriškem*. Ljubljana: Nosorogi, zavod za kulturno dejavnost.

Briška hiša: katalog k stalni razstavi v Šmartnem = Brda house: catalogue for the permanent exhibition in Šmartno. 2015. Dobrovo: TD+M biro.

Peskar, R. 2016: Cerkev sv. Križa v Kojsem v luči poznogotske arhitekturne produkcije na Goriškem. V: *Poznogotski krilni oltar v cerkvi sv. Križa v Kojsem (1515) in življenje v Brdih v 16. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 35–50.

Premrl, B. 2011: *Briški teri: zgodbe cerkva in zvonikov v Brdih*. Sežana: Kulturno društvo Vilenica.

Sosič, B. 1992: Terenska ekipa Etnografskega muzeja v Goriških Brdih. V: *Etnolog: glasnik Slovenskega etnografskega muzeja*, št. 2, 345–376.

Šerbelj, F. 2016: Slikar Sebastiano Devita in njegova dela na Goriškem. V: *Acta historiae artis Slovenica*, 4, 1999, str. 135–150.

Zlata koza pod razvalinami: vjedence in druge folklorne pripovedi iz Brd in okolice Gorice. Celje: Društvo Mohorjeva družba: Celjska Mohorjeva družba, 2008.

Spletni viri:

Spletni vir 1: Občina Brda pridobila zlati znak Slovenia Green Destination. https://www.obcina-brda.si/obcina_brda/novice/2019111921193107 (dostop: november 2019).

Spletni vir 2: občina Brda. Pobratene občin. https://www.obcina-brda.si/obcina_brda/o_obcini/pobratene_obcine (dostop: november 2019).

Spletni vir 3: Katja Željan: Ne le češnje, vino in olive, Brda imajo še zvezde in sanje. Del, 24. 8. 2011. <https://www.delo.si/druzba/trip/ne-le-cesnje-vino-in-olive-brda-imajo-se-zvezde-in-sanje.html> (dostop: november 2019).

Spletni vir 4: Vila Vipolže: koledar dogodkov. https://www.vilavipolze.eu/koledar_dogodkov (dostop: november 2019).

Spletni vir 5: Pohodna pot Alpe Adria. Dosegljivo na: https://brda.si/dozivetja/tematske_poti/2012071809091143/Pohodna%20pot%20Alpe%20Adria (dostop: november 2019).

Spletni vir 6: Tatjana Gregorič: Opoldan in pol. <https://4d.rtvsl.si/arhiv/dopoldan-in-pol/174642119> (dostop: november 2019).

Spletni vir 7: Strategija celostne komunikacije enotne tržne turistične znamke Banjška in Trnovska planota (Fundacija Bit Planota), 2013, str. 67. http://www.motor-mti.eu/resources/files/Strategija_celostne_komunikacije_enotne_trzne_turisticne_znamke_Banjške_in_Trnovske_planote.pdf (dostop: november 2019).

Spletni vir 8: SMO. <https://www.mismotu.it> (dostop: december 2019).

Spletni vir 9: Nordijski center. <https://www.nc-planica.si> (dostop: december 2019).

Spletni vir 10: Mladinski center štaloni na Dobrovem. <https://www.mc-novagorica.si/mladinski-center-staloni-na-dobrovem> (dostop: december 2019).

Spletni vir 11: https://www.brda.si/znamenitosti/kulturne_znamenitosti/2012051414572992/%C5%A0martno (dostop: december 2019).

Spletni vir 12: <http://www.klinecplesivo.si> (dostop: december 2019).

Spletni vir 13: <https://www.info-slovenija.si/sl/imenik/turizem/apartmaji/valentincic-turizem-kojsko> (dostop: december 2019).